

ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ PARTITIONES ORATORIAE § 115

Ἐποκατάσταση τοῦ κειμένου

Στὴν ἀναζήτηση τῶν στοιχείων ποὺ πρέπει νὰ ἐκμεταλλευθεῖ ὁ κατήγορος, γιὰ νὰ στρέψει τὶς ὑποψίες τοῦ δικαστηρίου ἐναντίον τοῦ κατηγορουμένου, ὁ Κικέρων, ἀφοῦ πρῶτα διερευνᾷ (§§ 111-113) τὰ κίνητρα τῶν πράξεων — τὸ προσδοκώμενο ὄφελος (*utilitas*) καὶ τὶς ψυχικὲς παρορμήσεις (*motus animorum*) ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ σπρώξουν τὸν κατηγορούμενο στὸ ἐγκλημα, καθὼς καὶ τὶς δυνατότητες γιὰ τὴ διάπραξή του (*facultates*)—προχωρεῖ (§ 114) στὴν ἐξέταση ὀρισμένων ἐνδείξεων ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν ἐπακόλουθα (*eventus*) τῶν αἰτίων ποὺ ὤθησαν στὴν πράξη: οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πράξη καὶ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν «ἄφωνοι μάρτυρες» κατηγορίας· τέτοιες εἶναι ἓνα ὄπλο, τὰ ἔχνη αἵματος, κάποιο ἀντικείμενο ποὺ ὁ κατηγορούμενος πρέπει νὰ τὸ εἶχε ἀρπάξει ἀπὸ τὸ θύμα, ἀπαντήσεις ποὺ δημιουργοῦν ὑποψίες, «μασημένα λόγια», συνάντηση μὲ ὑποπτα πρόσωπα, παρουσία τοῦ κατηγορουμένου στὸν τόπο τοῦ ἐγκλήματος, τὸ νὰ χάνει τὸ χρῶμα του, νὰ τρέμει, γραπτὰ στοιχεῖα κλπ.

Στὴν παράγραφο 115 ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὴν περίπτωση ὅπου δὲν ὑπάρχουν τέτοια ἐνοχοποιητικὰ στοιχεῖα: «τότε θὰ χρειαστεῖ νὰ στηριχτεῖς στὰ ἴδια τὰ κίνητρα καὶ στὶς δυνατότητες γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς πράξης». Στὴ συνέχεια τὸ κείμενο, ὅπως σώζεται στὰ χειρόγραφα τῶν *Partit. orat.*, μᾶς δίνει μιὰ προσθήκη μὲ ἀφαιρετικὴ ἀπόλυτη (*adiuncta illa disputatione communi*) «πὼς δὲν ἦταν ἐκεῖνος (ὁ ἐγκληματίας) τόσο ἀνόητος, ὥστε νὰ μὴ μπορέσει νὰ ἀποφύγει τὶς ἐνδείξεις τῆς πράξης του ἢ νὰ τὶς κρύψει, οὔτε τόσο ἀπλοϊκὸς καὶ τόσο λίγο προνοητικὸς, ὥστε νὰ ἀφήσει στοιχεῖα ποὺ νὰ θεμελιώνουν μιὰ κατηγορία ἐναντίον του».

Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, πὼς τὰ λόγια αὐτὰ θὰ μπορούσε νὰ τὰ πεῖ ὁ κατήγορος· γι' αὐτὸ ἄλλωστε τὸ χωρίο μας δὲν προβληματίσε ὡς τῶρα τὴν κριτικὴ ἢ ἀντίθεση ὅμως ποὺ ἀκολουθεῖ στὴν ἐπόμενη περίοδο μᾶς δείχνει πὼς ταιριάζουν καλλύτερα στὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς ὑπεράσπισης: *communis ille contra locum, audaciam temeritatis, non prudentiae esse coniunctam* ("Ἐν ἰσχυρισθεῖ κάτι τέτοιο ὁ κατηγορούμενος, θὰ τοῦ ἀντιτείνουμε τὸν κοινὸν τόπο, ὅτι ἡ θρασύτητα ἐνὸς ἐγκληματία συνοδεύεται ἀπὸ ἀπερίσκεπτες

ἐνέργειες¹ καὶ ὄχι λογικές: γι' αὐτὸ λοιπὸν δὲν ἀπέφυγε τὶς ἐνοχοποιητικὲς ἐνδείξεις).

Ἐπὶ τὰ παραπάνω φαίνεται πῶς στὸ χωρίο αὐτὸ τῶν *Partit. oratoriae* ὑπάρχει πρόβλημα κειμένου, ποὺ ὡς τώρα δὲν ἀντιμετωπίστηκε σωστά, γιὰτὶ δὲ δόθηκε ἡ προσοχὴ ποὺ θὰ ἔπρεπε στὴ μελέτῃ τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Κικέρωνα²: ἡ ἐξέταση τοῦ χωρίου ἀπὸ κοντὰ θὰ ἀποκαλύψει, ἐλπίζουμε, τὴν ἀρχικὴ καὶ γνήσια μορφή τοῦ κειμένου:

Quae si non erunt, tamen causis ipsis et efficiendi facultatibus niti oportebit - adiuncta illa disputatione communi, *non fuisse illum tam amentem, ut indicia facti aut effugere aut occultare non posset* [aut si a reo dici poterit aut alia ratione commodius effici potuisse aut *non fuisse tam amentem ut indicia facti aut effugere aut occultare non posset*], ut ita apertus esset, ut locum crimini relinqueret. communis ille contra locus...

Τὸ κείμενο παραδίδεται στὴ μορφή αὐτὴ ἀπὸ τὰ παλαιότερα - καὶ καλύτερα - χειρόγραφα τῶν *Partit. orat.*: τὰ δυὸ Παρισινὰ (*Parisinus* lat. 7231 τοῦ ἰ'-ια' αἰῶνα καὶ *Par.* lat. 7696 τοῦ ια' ; αἰ.) καὶ ἄλλα μεταγενέστερα τῆς ἴδιας ομάδας (A)³, τὸν *Vaticanus* lat. 11418 τοῦ ιδ' αἰ. τῆς ἄλλης ομάδας (J) καὶ ἄλλα τέσσερα χφφ τῆς ἴδιας ομάδας (τοῦ ιε' αἰ.) καὶ ἀπὸ μιὰ τρίτῃ ομάδα (O)⁴ ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν ἔντεκα χφφ τοῦ ιε' αἰ. Τέλος σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ομάδα δεκαῆξι χειρογράφων, ποὺ ἀπλώνονται ἀπὸ τὸν ιβ'/ιγ' ὡς τὸν ιε' αἰῶνα, τὸ «*παρείσακτο*» κείμενο εἶναι κάπως συντομώτερο (ἀπὸ τὸ αὐτὸ si a reo... *amentem*)⁵: ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἔγινε σκόπιμη «*κάθαρση*» ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ κοινοῦ ὑπαρ-

1. Συχνὰ συνδέει τὶς δυὸ αὐτὲς ἔννοιες (*audacia - temeritas*) ὁ Κικέρων, ὅπως π.χ. *De Invent.* 1,4 1,5, *Pro Rosc. com.* 68, *In Pisonem* 39, *Philipp.* 3,18, *Pro Quint.* 81. πβ. *In Verr. act.* pr. 5 *cum incredibili eius audacia singularis stultitia coniuncta est.*

2. Οἱ παλαιότερες ἐκδόσεις *Aldi* 1514, *Manutii* 1559, *Giuntae* 1514 κλπ. στηρίχτηκαν σὲ χφφ τῆς ἴδιας ομάδας (J): στὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὸ κείμενο τῆς § 115 παρουσιάζεται μὲ τὴ μορφή ποὺ καὶ σήμερα μᾶς εἶναι γνωστὴ. Ἡ χρησιμοποίησις τῶν γραφῶν τοῦ Παρισινοῦ κώδικα 7231 ἀπὸ τὸν C.L. Kayser, τὶς ὁποῖες παίρνει ἀπὸ τὸν Darenberg, ὅπως σημειώνει στὴν ἐκδόσή του ὁ ἴδιος (*Ciceronis opera*, Lipsiae 1860, vol. I *Praef.* xx), ἔχει βελτιώσει σημαντικὰ τὸ κείμενο τῶν *Part. oratoriae*: στὸ χωρίο ὅμως ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν ἔγινε καμιά μεταβολὴ οὔτε ἀπὸ τὸν Kayser οὔτε ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐκδότες A.S. Wilkins, Oxford (1903), H. Rackham, London (1942), H. Bornecque, Paris (*Belles Lettres*) (1960=1924)

3. *Lambeth Palace Libr.* 425 (ιδ' αἰ.), *Vatic. Rossi* 559 (ιδ' αἰ.) κ.ἄ.

4. χφφ. ιε' αἰ.: *Bodleiani Colleg. Balliol* 248E (a.1445) καὶ *Colleg. Novi* 250, *Paris. lat.* 10300, *Stockholm. Va.* 11, *Vatic. Urbin.* lat. 318 κ.ἄ.

5. *Paris. lat.* 6333 (ιβ'/ιγ' αἰ.), *Vatic. Reg.* 1511 (ιγ' αἰ.), *Britann. Addition.* 19586 (ιδ' αἰ.), *Erlangenses* 848, 858, 863, *Casanatensis* 191, *Ambros. T* 20 sup., *Vindobonensis* 618 κ.ἄ. τοῦ ιε' αἰ.

χετύπου τῆς ομάδας αὐτῆς: ἐπειδὴ πρόσεξε ὅτι ἡ φράση *ut indicia facti... non posset* ἦταν ἤδη γραμμένη παραπάνω, τὴν παράλειψε¹.

Ἡ ἀπουσία τοῦ πρόσθετου κειμένου ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα χφ (=ἀπὸ τὸν κοινὸ πρόγονο τούς - ἢ καὶ μεμονωμένα ἢ παράλειψή του στὰ διάφορα ἀπόγραφα) ὀφείλεται στὸ γνωστὸ φαινόμενο, τὰ ὁμοιοτέλευτα νὰ εὐκολύνουν πολὺ συχνὰ τὴν παράλειψη τῶν ἐνδιάμεσων φράσεων².

Τὸ πρόσθετο τμημα³ φαίνεται ἀμέσως ὅτι εἶναι ξένο στὴ θέση αὐτῆ ὅπου βρίσκεται· γι' αὐτὸ θεωρήθηκε παρεῖσακτο—Glosse τὸ χαρακτήρισε ὁ Ed. Ströbel⁴—σὰν αὐτὰ πού συχνὰ ἀπὸ παρασελίδιες μικροσημειώσεις καὶ ἐρμηνεύματα μπαίνουν στὸ κείμενο κατὰ τὴν ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου ἀπὸ μεταγενέστερο γραφέα, ὁ ὁποῖος τὰ θεώρησε παραλείψεις τοῦ προηγούμενου γραφέα καὶ συμπληρώσεις ἀπὸ ἀντιβολή, πού ἔπρεπε νὰ τίς συμπεριλάβει στὸ νέο κείμενο πού εἶχε νὰ ἀναπαραγάγει: γι' αὐτὸν τὸ λόγο οἱ ἐκδότες (ὅσοι ἔτυχε νὰ διαβάσουν κάποιον χφ πού τὸ περιέχει) ὄχι μόνον δὲν τὸ ἐνέταξαν στὸ κείμενο, ἀλλὰ ἔκριναν ὅτι δὲν ἀξίζει τὸν κόπο οὔτε κὰν νὰ σημειωθεῖ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα.

Πρὶν τὸ διαγράψουμε ὅμως τελείως, ἀξίζει νὰ δοῦμε πῶς πρέπει νὰ ἦταν

1. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν *Vitebergensis* (Halle - Wittenberg Yg 24), πού δὲν περιέχει τὸ παρέμβλητο κείμενο, κάποιος μελετητῆς σημειώνει στὸ περιθώριο τοῦ χφ μόνον τὴ φράση *ut si a reo dici poterit non alia ratione commodius... aut παραλείπονται* ὅλα τὰ ἐπαναλαμβανόμενα πρὸ πάντων στοιχεῖα τῶν ἄλλων χφ· καὶ στὴν περίπτωση ὅμως αὐτῆ τὸ σημάδι προσθήκης // παραπέμπει ἀκριβῶς μετὰ τὸ *non posset*, πράγμα πού δείχνει ὅτι ἡ ἀντιβολὴ καὶ προσθήκη ἔγιναν ἀπὸ κώδικα πού ἀνήκει στὶς ομάδες πού ἀναφέραμε (πιθανὸ ἀπὸ κώδικα τῆς ομάδας A, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει δεχθεῖ τὸ χφ αὐτὸ καὶ ἄλλες ἐπιδράσεις).

2. *omissio ex homoeoteleuto*, βλ. A. C. Clark, *The Descent of Manuscripts* Oxford 1969 (1918) σ. 1 κ.έξ.

3. κλεισμένο σὲ ἀγκύλες

4. Ed. Ströbel, *Zur Handschriftenkunde und Kritik von Ciceros Partitiones oratoriae*, Programm Zweibrücken, 1887, 3-47 (παρουσιάζει συνοπτικὰ τὰ πορίσματα τῆς μελέτης ἐφ' ἑαυτὸν χειρογράφου τῶν P.O., τῶν δυὸ Παρισινῶν, τῶν τριῶν τοῦ Erlangen, τοῦ Rehdigeranus καὶ *Vitebergensis* καὶ ἀναφέρει πιθανὰς σχέσεις μερικῶν ἀκόμη χφ πού βρισκονται στὴν Ἀγγλία χωρὶς νὰ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ ἐκδόσεις τῶν P.O., ὅπως Lambeth. 425, Cheltenham. 9153, Addition. 10965 κ.ά. Ὁ Ströbel στὶς σελ. 12-13 καὶ 21 χαρακτηρίζει ὡς Glosse τὸ παρέμβλητο ἀπόσπασμα πού περιέχουν οἱ Παρισίνοι κώδικες (δὲν εἶναι ὅμως σωστὴ ἡ παρατήρησή του ὅτι τὸ ἀπόσπασμα λείπει ἀπὸ τὸν Παρισινὸ κώδικα 7696). Κιόλας πρὶν ἀπὸ τὸν Ströbel ὁ K. W. Piderit (*Zur Kritik von Ciceros Partitiones oratoriae*, Programm Hanau 1866, ὅπου μελετᾷ τὸν Erlangensis 76=848), σημειώνει γιὰ τὸ χωρίο αὐτὸ (σελ. 17) ὅτι ἡ φράση *ut si a reo... amentem* (ὡς ἐδῶ ἔχει καὶ ὁ κώδικας αὐτός, βλ. προηγ. σελ. σημ. 5), προέρχεται ἀπὸ παρασελίδια σημείωση - *Radbemerkung*. Τέλος ὁ W. Friedrich (*Zu Ciceros Partitiones oratoriae*, *Philologus* 47, 1889, 291-309) δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴν § 115, ἀν καὶ στηρίζει τὴ μελέτη του στὰ γνωστὰ χφ, τὰ Παρισινὰ 7231, 7696 (τὰ τοποθετεῖ χρονικὰ στὸν

γραμμένος ὁ ἀρχέτυπος ὄλων τῶν χειρογράφων τῶν *Partit. oratoriae* πού μᾶς σῶθηκαν καὶ πῶς διαμορφώθηκε ἀπὸ ἀντιγραφή σὲ ἀντιγραφή τὸ κείμενο:

α) Ὁ ἀρχέτυπος, γραμμένος ἀκόμα σὲ κεφαλαιογράμματη γραφή¹, δὲν περιεῖχε τὸ παρέμβλητο ἀπόσπασμα.

β) Σὲ ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ ἀρχετύπου μὲ τὸ κείμενο ἐνὸς ἄλλου παλαιότερου χειρογράφου (πού, ὅπως πιστεύω, ἦταν τὸ πρότυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀντιγράφηκε ὁ ἀρχέτυπος) διαπιστώθηκε ὅτι ἡ φράση αὐτὴ ὑπάρχει στὸν παλαιὸ κώδικα: τότε ὁ γραφέας (ἢ ὁ μελετητὴς πού ἔκανε τὴν ἀντιβολὴ) ἔγραψε συμπληρωματικὰ στὸ περιθώριο τοῦ ἀρχετύπου τὴ φράση πού ἔλειπε· ὅμως, ἀπὸ ἀπροσεξία, δὲν ἀντέγραψε μόνο τὸ τμήμα πού ἔπρεπε (*aut si a reo ... effici potuisse aut*), ἀλλὰ συνέχισε παρακάτω γράφοντας ὡς τὸ *posset*.

Ἐδῶ ἀξίζει τὸν κόπο νὰ προσέξουμε ὅτι ἡ φράση πού ἐξέπεσε (*aut si a reo... potuisse aut*) κατέχει ἔκταση 62 γραμμάτων, ἴση μὲ τὴν ἔκταση τῆς ἐπαναλαμβανόμενης φράσης (*non fuisse... non posset*)². αὐτὸ δὲν ὀφείλεται σὲ ἀπλὴ σύμπτωση: δείχνει ὅτι καὶ ἡ παράλειψη καὶ ἡ συμπλήρωση ἔχουν γιὰ βάση τὸ ἴδιο χφ, δηλ. τὸ πρότυπο τοῦ ἀρχετύπου μας. Ἐνάλι προσέξουμε ὅτι καὶ ἡ φράση *adiuncta illa disputatione communi* (πού δὲν ἀντιγράφηκε στὸ περιθώριο τοῦ ἀρχετύπου κατὰ τὴν ἀντιβολὴ³) ἀποτελεῖται ἀπὸ 31 γράμματα,μποροῦμε εὐκόλα νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὸ παλαιὸ χφ - πρότυπο κάθε

ἰ' αἰ.), στὰ χφφ τοῦ Erlangen 848, 858, 863, τὸν Vitebergensis καὶ Rehdigeranus (μόνο αὐτὸς δὲν περιέχει τὸ παρέμβλητο ἀπόσπασμα).

1. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀνεβάσουμε χρονικὰ τὸν κοινὸ ἀρχέτυπο τῶν χειρογράφων πού μᾶς ἔχουν σωθεῖ ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς κεφαλαιογράμματης γραφῆς καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὸν 9' αἰώνα: γιὰ παράδειγμα ἓνα ἐνδεικτικὸ σφάλμα στὴ σχετικὰ «νεώτερη» ομάδα J, ἡ ὁποία στὴν § 137,4 στὴ θέση τῆς γραφῆς *ad delictum* ἔχει *ad fletum*, λάθος πού θὰ μπορούσε νὰ γίνε ἀπὸ παρανόηση (μετὰ ἀπὸ ἔκπτωση τοῦ C καὶ ἀπλογραφία τῶν DD) στὴν κεφαλαιογράμματη γραφή: *ADDELICTUM - AD FLETUM*, ὅπου ἡ μορφή τῶν E καὶ F εἶναι σχεδὸν ἡ ἴδια, καθὼς τὸ πλάτος τους εἶναι πολὺ περιορισμένο, σχεδὸν ἴσο μὲ τοῦ I: βλ. σχετικὰ Clark, ὁ.π. σελ. 167 (... the confusion of F and E goes back to a ms. in rustic capitals: πβ. σελ. 227, 245)· καὶ ἐπειδὴ ἡ κεφαλαιογράμματη τύπου *capitale rustique* φτάνει μέχρι τὸν 9' αἰ., θὰ πρέπει νὰ προσέξουμε τὴ διαφορὰ τῶν F σὲ σωζόμενα δείγματα τῆς γραφῆς αὐτῆς, στὸν κώδικα *Vergilius Vaticanus* (Vatic. lat. 3225 τοῦ 8' αἰ., ὅπου F ~ E) καὶ *Vergilius Romanus* (Vatic. lat. 3867 τοῦ 9' αἰ.), γραμμένον στὴν ἴδια γραφή, ὅπου ὅμως ἡ μορφή τοῦ F ἔχει κιόλας διαφοροποιηθεῖ. Βλ. Fr. Steffens, *Lateinische Paläographie* (Berlin u. Leipzig, 1929) Πίν. 10b καὶ 19, πβ. Ch. Reussen, *Éléments de Paléographie* (Louvain, 1899) φωτογρ. σελ. 8-9.

2. Τὰ ἔνρινα γράφονται συχνὰ μὲ μορφή ὀριζόντιας κεραίας πάνω ἀπὸ τὸ φωνῆεν καὶμποροῦμε νὰ μὴν τὰ συμπεριλάβουμε στὴν ἀρίθμηση (τὰ τελικὰ ἔνρινα στὴν περίπτωσης).

3. βλ. παρακ. σελ. 24 Παρατηρήσεις, ἀρ. 5.

σειρά είχε έκταση 31 γραμμμάτων και ότι στην πρώτη αντιγραφή παραλείφθηκαν δυο σειρές ($31 \times 2 = 62$) και, ακόμα, κατά την αντιβολή αντιγράφηκαν στο περιθώριο 4 σειρές, οι δυο κανονικές και δυο παραπανήσιες¹.

Τὰ στοιχειᾶ αὐτὰ δείχνουν καθαρά ὅτι τὸ παρέμβλητο τμήμα δὲν προέρχεται ἀπὸ παρασελίδια «γλώσσα», ὅπως ὑποστηρίχθηκε: ἀντίθετα, ἀποκαλύπτει γνησιότερη μορφή τοῦ κειμένου, ὅπως τὴν ἔδινε τὸ πρότυπο τοῦ ἀρχετύπου μαζ².

γ) Τὸ πραγματικὰ καινούργιο στοιχείο εἶναι ἡ ὑποθετικὴ πρόταση αὐτῆ, *si a reo dici poterit aut alia ratione commodius effici potuisse aut*.

δ) Κατὰ τὴν αντιγραφή τοῦ πρώτου ἀπογράφου τοῦ ἀρχετύπου ἡ πρόταση αὐτὴ δὲν τοποθετήθηκε στὴ σωστὴ τῆς θέση, ἀλλὰ προστέθηκε στὴ θέση ὅπου τὴ σώζουν σήμερα τὰ χφφ³.

Ἡ ὑποθετικὴ πρόταση, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ παραπανήσια στοιχειᾶ τῆς συνέχειας, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ ρῆμα *oportebit*. Ἔτσι, μετὰ ἀλλαγὴ καὶ τῆς καθιερωμένης στιξίης, ἡ παράγραφος 115 πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ μετὰ τὴν ἐξῆς μορφή:

1. γὰ παραλείψεις ὀδύκλων σειρῶν στὰ χφφ βλ. A. C. Clark, ὁ.π. π.χ. σελ. 5-6 γὰ διάφορα χφφ καὶ σελ. 39 γὰ τὸν ὑπολογισμό τῶν σειρῶν στὸν κώδικα Bodleianus Laud. Misc. 121.

2. Σημειώνουμε ἀπὸ τώρα ὅτι στὸ πρόσθετο κομμάτι μετὰ τὴν ὑποθετικὴ πρόταση λείπει ἡ ἀντωνυμία *illum* ποὺ ὑπάρχει στὴν 115,3 (*fuisse illum*)· καὶ ἡ ἔνδειξη αὐτὴ θὰ μᾶς χρειαστεῖ κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου.

3. Τέτοιες ἀβλεψίες δὲν εἶναι σπάνιες στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν κλασσικῶν κειμένων· βλ. σχετικὰ Clark ὁ.π. σελ. 270-71 καὶ 49 (*phenomena of insertion alieno loco*). Γιὰ τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀβλεψία αὐτὴ ὀφείλεται στὴν πολὺ πιθανὴ περίπτωσις ἢ προσθήκη - συμπλήρωσις νὰ εἶχε γίνῃ στὸ κάτω περιθώριο τῆς σελίδας, ποὺ θὰ παρουσίαζε τὴν ἐξῆς εἰκόνα:

..... QUAE
SI NON ERUNT TAMEN CAUSIS IPSIS ET EF
FICIENDI FACULTATIBUS NITI OPORTEBIT*
ADIUNCTA ILLA DISPUTATIONE COMMUNI
NON FUISSE TĀ AMENTĒ UT INDICIA FACTI
AUT EFFUGERE AUT OCCULTARE NŌ POSSET

UT ITA APERTUS ETC

*AUT SI A REO DICHI POTERIT AUT ID ALIA RA
TIONE COMMODIUS EFFICI POTUISSE AUT
NON FUISSE TĀ AMENTĒ UT INDICIA FACTI
AUT EFFUGERE AUT OCCULTARE NON POSSET

Quae si non erunt, tamen causis ipsis et efficiendi facultatibus niti oportebit. Ac si a reo dici poterit aut *id* alia ratione commodius effici potuisse aut - adiuncta illa disputatione communi - non fuisse <se> tam amentem ut indicia facti aut effugere aut occultare non posset, ut ita apertus esset, ut locum crimini relinqueret, communis ille contra locus, audaciam temeritati, non prudentiae esse coniunctam.

Π α ρ α τ η ρ ή σ ε ι ς :

1) τὸ aut (si a reo) προέρχεται ἀπὸ τὸ ac (si a reo). Τὸ φαινόμενο τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς εἶναι πολὺ συχνὸ στὰ χφφ' καὶ ὀφείλεται στὸν τρόπο γραφῆς τῶν ac, at, aut¹.

2) Τῇ γραφῇ *id* alia ἀντὶ aut alia ἔχουν μόνον μερικὰ χφφ, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἴδια ομάδα (O). Πρέπει νὰ κρατηθεῖ ὁμοῦς ὡς ὑποκείμενο τῶν effici potuisse. Πβ. 119,3 potuisse idem consequi.

3) fuisse <se>: ἡ συμπλήρωση εἶναι ἀπαραίτητη ἢ ἀντωνυμία se ἐξέπεσε ἀπὸ ἀπλογραφία (ἐπίσης συχνὸ φαινόμενο στὰ χφφ).

4) Ἡ ἀντωνυμία illum² πρέπει νὰ ὀβελιστεῖ, γιὰ τὴν προστέθηκε μετὰ τὴν παράλειψη τῆς ὑποθετικῆς πρότασης καὶ τὴν ἐκπτώση τοῦ ὑποκειμένου se τοῦ fuisse (χρειαζόταν δηλ. στὸ ἀπαρέμφατο fuisse ἓνα νέο ὑποκείμενο - illum, reum ἑναρμονισμένο μὲ τὸ νόημα τῆς φράσης, ὅπως διαμορφώθηκε αὐτὴ τότε³.

5) Στὸ παλαιὸ χφ ἀντιβολῆς δὲν ἔλειπε ἢ φράση adiuncta illa disputatione communi, ἀλλὰ ἦταν γραμμικὴ σὲ μιὰ σειρὰ καὶ παραλείφθηκε κατὰ τὴν ἀντιγραφὴ τῆς στὸ περιθώριο τοῦ ἀρχετύπου. Εἶναι βέβαια ἀπαραίτητο νὰ τὴν κρατήσουμε, καὶ γιὰ τὸ σῶζεται σὲ ὅλα τὰ χφφ καὶ γιὰ τὸ, ὄντας μέσα στὴν ὑπόθεση, ἀποτελεῖ μιὰ ἀντίστοιχη variatio τῆς ἀπόδοσης communis ille contra locus.

Φραστικὰ ἢ νοηματικὰ ἀντίστοιχα, ἀνάλογα μὲ τῆς ἀποκαταστημένης παραγράφου, βρίσκονται συχνὰ στὸ ἔργο τοῦ Κικέρωνα: Στὴν § 102 τῶν Partit. oratoriae τονίζεται ὅτι ὁ συνήγορος πρέπει, κοντὰ στὰ ἄλλα, τὴν ἐνστασὴ του

1. ac, aut: παλαιότερες μαρτυρίες γιὰ τὶς Part. orat.: § 98,7 aut sine: ac sine χφφ A (ι' - ια' αἰ. κέξ.), § 50,7 ac mortis: aut mortis χφφ Bodleian. Rawlinson G. 139 (ιβ' αἰ.), Lambeth 425, Vatic. Reg. 2062 (ιδ' αἰ.) κλπ. § 119,10 ac iudicia: aut iud. χφφ Paris. lat. 6333 (ιβ' - ιγ' αἰ.) § 19,10 ac pondus: aut pondus χφφ Rehdigeranus, Flor. Marc. 264 (ιδ' αἰ.) κ.ά.

2. Βλ. προηγ. σελ. σημ. 2.

3. Μιὰ χαρακτηριστικὴ «συμπλήρωση» ποὺ ὀφείλεται σὲ φθορὰ ἀπὸ παρανάγνωση ἔχουμε στὴν § 36,2 maritimi an remoti a mari: στὰ χφφ Casanatensis 191 καὶ Cheltenhamensis 16296 στὴ θέση τοῦ a mari ὑπάρχει amati: ὁ γραφέας τοῦ πρώτου χφφ περιέμενε νὰ βρεῖ στὴ συνέχεια τὸ ἀντίθετο τοῦ amati καὶ ἀφοῦ ἔγραψε an ἔφησε χῶρο κενὸ, ἐνῶ ὁ γραφέας τοῦ δευτέρου χφφ «συμπλήρωσε» (amati) an o d i o s i !

νά τὴν ἐντάξει σὲ κάποιο λογικὸ πλαίσιο (ratio) ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὴν ἴδια τὴν ἄρνηση τῆς πράξης. Ἀντίθετα ὁ κατήγορος (103) πρέπει νὰ ἀντιτάξει σὲ κάθε τρόπο δικαιολογίας τοῦ κατηγορουμένου τὸ βασικὸ στοιχεῖο, χωρὶς τὸ ὁποῖο δὲ θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ καμιὰ κατηγορία, γιὰ νὰ γίνῃ δίκη.

Στὴν § 110 ἔχει σημειώσει ὁ συγγραφέας γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ «στοχασμοῦ»: "Ὅταν ὁ κατηγορούμενος ἀρνεῖται τὴν πράξη, στὸν κατήγορο μένει νὰ τονίσει τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα, αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα (In coniectura igitur, cum est in infitiando reus, accusatori haec prima duo sunt... causa et eventus).

Στὴν § 119 γιὰ τὴ θέση τῆς υπεράσπισης στὸ θέμα τοῦ στοχασμοῦ πάλι :

Defensoris autem primum infirmatio causarum, aut non fuisse aut non tantas aut non sibi soli aut commodius potuisse idem consequi, aut non eis se esse moribus... καὶ παρακάτω: Facultatam infirmatione autem utetur, si aut vires aut animum aut copias aut opes afuisse demonstrabit, ... aut non se tam apertum, ut id susciperet, quod occultare non posset, neque tam amentem, ut poenas ac iudicia contemneret. πβ. De Inventione 2,44 : ... quaeritur num quo alio modo commodius potuerit fieri... (πβ. Pro A. Cluentio 36: inire enim consilium in solitudine, perficere rem eius modi commodius in turba posse arbitrati sunt).

Ἐπαναλήψεις φράσεων ὁλόκληρων παρατηροῦνται στὶς Part. or., γιὰ τὸ ἔργο ἐξετάζει τὶς διαφορὲς περιπτώσεις ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιὰ κάθε φορά καὶ οἱ «κοινὸι τόποι» εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπανερχοῦνται κάθε τόσο. Στὶς παραγράφους 39 καὶ 114 π.χ. ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὴ στάση τοῦ στοχασμοῦ (coniectura) χρησιμοποιώντας τὶς ἴδιες σχεδὸν λέξεις καὶ φράσεις¹: στὴν πρώτη περίπτωση βρίσκεται στὸ χῶρο τῆς δομῆς τοῦ ρητορικοῦ λόγου (Oratio), στὴ δεύτερη περίπτωση στὸ χῶρο τῆς Quaestio (ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν ρήτορα) ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κατηγορουμένου πρῶτα (114-118), ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς υπεράσπισης ἔπειτα (119-122).

Κλασσικὴ περίπτωση ἀπὸ τοὺς ρητορικοὺς λόγους τοῦ Κικέρωνα, ὅπου ἡ υπεράσπιση προσπαθεῖ νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἐνοχὴ τοῦ κατηγορουμένου μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ «commodius potuisse fieri aliquid» βρίσκεται στὸ λόγο Pro Milone (c. 15-16) ὅπου ὁ ρήτορας ἀπαριθμεῖ τὶς (commodiores) εὐκαιρίες ποὺ εἶχαν προσφερθεῖ στὸν Μίλωνα νὰ σκοτώσει τὸν Κλώδιο, ἂν τὸ ἤθελε, χωρὶς νὰ διαμαρτυρηθεῖ κανένας, ἀφοῦ ὁ Κλώδιος τὸ εἶχε παρακάνει, κι ὅποιος τὸν ἐβγαζε ἀπὸ τὴ μέση θὰ μπορούσε νὰ ζητήσει ὄχι τὴν ἀτιμωρησία (impuni-

1. πβ. Topica 52: pallor rubor titubatio, si qua alia signa conturbationis et conscientiae, ... gladius cruentus ceteraque puae suspcionem facti possunt movere.

tas) αλλά τις ἀμοιβές (praemia). Σχετικά παρατηρεῖ ὁ Κοϊντιλιανός (Instit. orat. 7, 2, 43): post haec, an alio tempore et aliter facere vel facilius vel securius potuerit, ut dicit Cicero pro Milone enumerans plurimas occasiones, quibus ab eo Clodius inpune occidi potuerit.

Ἐνάλογη μὲ τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιχειρημάτων πορεία ἀκολουθεῖ ὁ Κικέρων καὶ στὸ θέμα τῶν μαρτύρων (117), ὅπου σημειώνει πῶς πρέπει πρῶτα νὰ ἐπαινέσεις τοὺς μάρτυρες (γιὰ νὰ θεωροῦνται πιὸ ἀξιόπιστοι) καὶ συνεχίζει: «Ὁ κατηγορούμενος τὰ κατάφερε μὲ τις προφυλάξεις τοῦ πῆρε νὰ μὴν πιαστεῖ ἀπὸ ἐνοχοποιητικὰ στοιχεῖα· τοὺς μάρτυρες ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ξεφύγει». Καὶ παρακάτω: «ἂν οἱ μάρτυρες εἶναι ἄσημοι, θὰ ποῦμε πῶς ἡ ἀξιοπιστία τῶν μαρτύρων δὲν πρέπει νὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴν τύχη».

Καὶ στὴν ἐξέταση τοῦ «ἔρου» (status definitivus) βλέπουμε παρόμοια ἀντιθετικὴ πορεία στὴν ἐκθεσὴ του (§124) ... in quo, etiam si propius accedat ad consuetudinem mentemque defensoris definitio, tamen accusator sententia legis nitetur...¹.

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα δείχνουν ὅτι γιὰ τὴν προτεινόμενη ἀποκατάσταση δὲν συνηγοροῦν μόνο τὰ δεδομένα τῆς χειρόγραφης παράδοσης: στὴ μορφὴ αὐτῆ τὸ κείμενο τῆς § 115 τῶν Partit. oratoriae ἐμφανίζει βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Κικερώνειας «λέξεως», ἀλλὰ καὶ ἀπηχεῖ τὴ συνήθεια τοῦ ρήτορα νὰ παραλληλίζει συνεχῶς τὸν λόγο καὶ τὸν ἀντίλογο καὶ νὰ ἀντιδιαστέλλει συστηματικὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν διαδίκων.

---

1. πβ. ἀνάλογα καὶ στὴν ἐξέταση τοῦ συμβουλευτικοῦ εἴδους (deliberativum) (§ 95, 8): Et si ex contentione procliviora erunt nostra, non solum effici posse quae suademus erit persuadendum, sed curandum etiam... Dissuadentibus autem aut utilitas labefactanda est, aut efficiendi difficultates efferendae...